

STRADANJE JEVREJA BOSNE I HERCEGOVINE TOKOM HOLOKAUSTA

“... niko više pri zdravoj pameti ne može tvrditi da se moralno ponašanje razumije samo po sebi – das Moralische versteht sich von selbst – uvjerenje u kojemu su odgajali i moju generaciju. To je uvjerenje uključivalo i strogo razlikovanje između legalnosti i moralnosti; postojao je neodređeni, neizrečeni konsenzus da vladajući zakoni uglavnom određuju ono što zahtijeva moralni zakon, no malo ko je dvojio da je u slučaju konflikta moralni zakon viši zakon i mora se poslušati.”²

Sažetak

O ovoj temi se govori malo, ili skoro nikako, i u školskim udžbenicima pa i u cijelokupnoj historiografiji Bosne i Hercegovine. Još veća “ograda” pravi se po pitanju odgovornosti za počinjene zločine. Uvriježeno je mišljenje da su Holokaust počinili tamo neki “drugi”, u nekoj “drugoj” državi. Kada se u Bosni i Hercegovini govorи ili spominje Holokaust, uglavnom se misli na ono što se dogodilo “tamo negdje” u Aušvicu, Njemačkoj ili Jasenovcu³. Na osnovu izvornih dokumenata, te publikacija relevantnih autora, u ovom radu istraženi su neki od ključnih aspekata provođenja Holokausta nad Jevrejima Bosne i Hercegovine, posebno djecom, od samog procesa dehumanizacije, uspostavljanja zakonskih okvira koji su omogućili zločine, pa do logora kroz koje su prošli i konačno, mesta pogubljenja.

Ključne riječi: Jevreji, Holokaust, Bosna i Hercegovina, Nezavisna država Hrvatska, Jasenovac, Kruščica, Lobotorad, Aušvic.

¹ Doktor pravnih nauka, naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

² H. Arendt, *O zlu, Neka pitanja moralne filozofije*, drugo promijenjeno izdanje, s engleskog prevela Nadežda Čačinović, Naklada Breza, Zagreb, studeni 2016.

³ E. Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014, 17.

1. Uvod

Politika progona Jevreja starog kontinenta plod je poznatog fantazma ekstremističke njemačke ideologije - čistoća “zajednice po krvi” (*Volksgemeinschaft*), koja se odvijala po fazama, te se, iako bez predhodno uspostavljenog genocidnog plana⁴, realizovala u različitim etapama, od dehumanizacije, stavljanja jevrejske populacije “van zakona” koji su štitili druge građane, uspostavljanja posebnih “zakonskih” mjera prema njima, pa do masovnih deportacija i masovnih egzekucija.

“Sudbina Jevreja Jugoslavije, a napose Jevreja Bosne i Hercegovine u vrijeme fašističke vladavine se ne razlikuje od opšte sudsbine Jevreja u Evropi (...). Fizičko uništavanje Jevreja u našoj zemlji samo je strašni isječak iz najnovije opšte ljudske tragedije koju je fašizam priredio čovječanstvu (...)”⁵. Masovne deportacije i ubojstva Jevreja na području Bosne i Hercegovine započeli su već u prvim danima nakon uspostave Nezavisne države Hrvatske. Ovim zločinima predhodila je, kao i u drugim dijelovima okupirane Evrope, propaganda antisemitizma, pristna na našim prostorima već iza završetka 1.svjetskog rata, a koja je svoje konkretno dejstvo imala već samim dolaskom na vlast nacista u Njemačkoj, 1934. godine. Jugoslavija se oportunistički prilagođavala fašizmu⁶, na ekonomskom i političkom polju, te su donošene tajne i javne odredbe koje su Jevreje pozicionirale kao građane drugog reda, što se konkretno vidjelo na ograničenom te sasvim zatvorenom pristupu u razne državne službe, privredna preduzeća i ustanove⁷, te već od jeseni 1940. godine i zakonskim aktima kojima se Jevrejima zabranilo školovanje u državnim srednjim i visokim školama, kao i bavljenje određenim profesijama, kao što je trgovina životnim namirnicama⁸. Uspostavljanjem NDH, 10. aprila 1941., počinju prva hapšenja Jevreja, pale se

⁴ Prvobitni cilj, zasnovan na vijekovnom antisemitizmu, bio je izgon Jevreja iz Evrope, koji je počeo njihovim registracijama, kontrolama, pljačkama, zatvaranjima u getoe, ali kada su masovne deportacije postale “nepraktične”, posebno kada je rat prerastao u svjetski (juni-decembar 1941.), došlo je do projekta fizičke eliminacije evropskih Jevreja. Šire: Georges Bensoussan, *Atlas de la Shoah, La mise à mort des Juifs d'Europe, 1939-1945*, editions Autrement, Collection Atlas/Memoires, Paris, 2014, 20-21.

⁵ “Pogibija Jevreja Bosne i Hercegovine, i ako spada teritorijalno i po društvenom zbivanju u posebnu sredinu sa izvjesnim specifičnostima, ipak je organski nerazdvojni dio opšte pogibije kako Jevreja, tako i svih naroda, na koje se spustio ubilački malj fašizma”. Dr. Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Elaborat, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1952, 1.

⁶ *Ibid.*, 5.

⁷ *Ibid.*, 7.

⁸ *Ibid.*, 8.

njihovi hramovi i oduzima imovina. Samo šest dana nakon uspostave NDH, 16. aprila 1941. u Sarajevu je demoliran Sefardski hram, najveći i najljepši hram u Evropi građen u maorskom stilu, sa kupolom koja je po veličini bila treća u Evropi⁹. Uz sam hram nalazila se opštinska vjećnica, bogata arhiva, velika biblioteka i mali muzej. Sve je to uništeno i razoren, a u predvorju hrama spaljene su jevrejske svete knjige, sva biblioteka koja je imala mnogo knjiga od velike istorijske i kulturne vrijednosti, budući da je sarajevska jevrejska opština bila najstarija u Jugoslaviji. Ista sudska zadesila je tih dana i ostale jevrejske hramove u Sarajevu, koji su na sličan način devastirani a sav inventar opljačkan. Ovo je bio samo početak, signal za progone, kojima su bili izvrgnuti Jevreji od prvog dana osnivanja NDH - do konačnog istrebljenja u raznim logorima smrti. Isti obrazac primjenjen je i u ostalim gradovima BiH.

2. Zakonski okvir za počinjenje zločina

Neposredno po uspostavi NDH ustaški režim donosi i zakonske akte koji su omogućili "pravno pokriće" za ova nedjela, te kreirali atmosferu izolacije i dehumanizacije, posebno Jevreja, Srbija i Roma. Tako je 30. aprila donesen Pavelićev *Zakon o državljanstvu, o rasnoj pripadnosti i o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda*, po uzoru na nacional-socijalističke nijemачke zakone. Ovaj zakon propisuje da su pod zaštitom NDH samo njeni državljanici - a kako je decidno navedeno da državljanin može biti samo pripadnik arijevskog porijekla koji je to svojim držanjem dokazao, Jevreji i nearijeveci su na taj način izolirani¹⁰. Rasni zakoni doneseni u NDH precizirali su ko su arijevc a ko ne. Prema Uputi za sastav izjave o rasnoj pripadnosti koju je donio vrh NDH: "Kao nearijci osim Židova, u prvom redu dolaze u obzir Cigani, dalje Tatari, Kalmiki, Armeni, Perzijanci, Arapi, Malajci i Crnci"¹¹. Ova uputa je do detalja razradila kako upisivati porijeklo stanovnika NDH. Uspostavljanjem rasnih zakona, za Jevreje je propisano nošenje žutih traka, uveden je prisilni rad i policijski čas, ograničen pristup radnjama i svakodnevnim životnim potrepštinama, otpušteni su svi državni činovnici i namještenici¹². Potom je doneseno i niz drugih mjera, pa je tako u maju mjesecu 1941. godine Jevrejima zabranjeno posjedovanje radio prijemnika i telefona, izlazak iz grada, te zabrana primanja Jevreja na noćenje

⁹ E. Tauber, 49.

¹⁰ S. Pinto, 17.

¹¹ "Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda", proglašena u broju 16. Narodnih novina od 30. travnja 1941. (79), potpisana od strane Poglavnika Ante Pavelića, broj: XL IV-67 z.p.1941, dio VI "Uputa za sastav izjave o rasnoj pripadnosti", *Ibid.*, 568-569.

¹² *Ibid.*, 18.

ili duži boravak kod njihovih sugrađana, sve to pod najstrožijim kaznama.¹³ Jevreji su morali raditi sve poslove tražene od njih od strane ustaških vlasti i policije, ali su i privatnici davali sebi takvu slobodu- svako ko je mislio da ima zasluge u uspostavljanju NDH koristio se jevrejskom imovinom i radnom snagom. Tako su po ulicama hapšeni mukarci i žene obilježene žutom trakom i odvođeni u kancelarije i privatne stanove da čiste, rade fizičke poslove, kopaju bašće, cijepaju drva i slično. Pri tome su bili izloženi i fizičkom i psihičkom maltretiranju, izvori upućuju na polno sakáćenje muškaraca, a žene i djevojčice su u brojnim slučajevima silovane pojedinačno i grupno, što je dokumentovano u srežu Visoko¹⁴, Travnik¹⁵, Bugojno¹⁶, Banja Luka¹⁷, Bihać i Bosanski Petrovac¹⁸, Bijeljina¹⁹, Vlasenica²⁰.

3. Progoni i deportacije

Septembra 1941. godine, otpočela je poslednja faza istrebljenja bosanskohercegovačkih Jevreja. Nakon što su opljačkani, izmučeni prisilnim radom, izbačeni iz stanova, napaćeni nedovoljnom ishranom, vječitim strahom od hapšenja i ubijanja, 3. septembra počinje masovno i sistematsko odvođenje Jevreja u koncentracione logore²¹. U prvom transportu iz Sarajeva, 500 muškaraca, žena i djece odvedeno je u koncentracioni logor Kruščica kraj Travnika²². Par dana nakon toga, odведен je i drugi transport, na isti način, takođe u Kruščicu, među kojima i “novorođena djeca, tek porođene žene, trudne žene koje su svakog momenta očekivale porođaj, teški invalidi i pa i lica koja već po više godina nisu napuštala bolesnički krevet”²³. Hapšenja su nastavljena u sljedećim mjesecima. Jevreji u Sarajevu su najprije zatvarani u različite logore u gradu, kao što su štale i konjušnice bivšeg logora kralja Aleksandra koji je bio pod komandom Nijemaca, zatim u zgradи La Benevolencija, oštećenoj nakon njemačkog bombardovanja

---

¹³ *Ibid.*, 22.

¹⁴ *Ibid.*, 309.

¹⁵ *Ibid.*, 324.

¹⁶ *Ibid.*, 333.

¹⁷ *Ibid.*, 359-360.

¹⁸ *Ibid.*, 373.

¹⁹ *Ibid.*, 408.

²⁰ *Ibid.*, 447.

²¹ *Ibid.*, 36.

²² *Ibid.*, 37.

²³ *Ibidem.*

a u kojoj nije bilo ni svjetla ni vode. "Među zatočenicima su bili starci od 90 godina i novorodjenčad sa majkama, teški bolesnici, slijepi, sakati, hromi pa čak i psihički bolesnici"²⁴. Nikakve molbe kod ustaških vlasti nisu mogle poboljšati njihovo stanje i glad. Jevreji koji su u sabiralištu La Benevolencija umirali, zakopavani su kao životinje, jer su i svi jevrejski grobari bili odvedeni²⁵. Žene i djeca su takođe bili smještani u oštećene zgrade jevrejskih hramova na Mejtašu i na Čaršiji, te u školi na Marin Dvoru, gdje su boravili u užasnim uslovima tokom zime 1942. godine, zbog čega je veliki broj njih obolio od pjegavca, prije nego što će biti deportovani dalje²⁶. "Veliki broj Jevreja odведен je u logore do kraja 1941. godine, a mnogi od njih su stradali u logorima tokom zime 1941-1942., koja je u cijeloj Evropi bila vrlo surova. Tokom 1942. godine odvedene su i posledenje grupe Jevreja iz Bosne i Hercegovine, i u toku 1942. godine stradao je možda najveći broj jevrejskih žena i djece u Staroj Gradišci, Jasenovcu, Đakovu i drugim gubilištima"²⁷.

Jedan dio bosanskohercegovačkih Jevreja deportovan je iz logora na teritoriji NDH u njemačke logore, ali takođe i u logore u Srbiji (Šabac, Banjica), što je bio slučaj sa Jevrejima iz sreza Rogatica²⁸, Višegrad²⁹, Bosanski Novi³⁰. Jevreji iz Zvornika nakon toga su deportovani u njemačke logore smrti, Bergen Belsen i Aušvic³¹. Potrebno je napomenuti da svi Jevreji nisu bili ubijeni u logorima, već da su mnogi ubijani u svojim gradovima na najokrutniji način, a potom bacani u rijeke ili jame, kao što je bio slučaj u srezu Bugojno³², Prnjavor³³, Bijeljina³⁴ i Vlasenica³⁵.

Od 14.000 Jevreja koliko ih je bilo u Bosni i Hercegovini, spasio je život nepunih 1.600 ljudi. "Od oko 10.500 Jevreja koje je rat zatekao u Sarajevu, njih oko 9.000 je odvedeno raznim transportima u ustaške ili njemačke logore. Od tih ih se vratilo svega 40. Oko 1.600 Jevreja uspjelo je prebaciti se u Mostar. Oni su

²⁴ *Ibid.*, 46.

²⁵ *Ibid.*, 47.

²⁶ *Ibid.*, 46.

²⁷ *Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1972, 5.

²⁸ S. Pinto, 317.

²⁹ *Ibid.*, 320.

³⁰ *Ibid.*, 381.

³¹ *Ibid.*, 444.

³² *Ibid.*, 333.

³³ *Ibid.*, 391.

³⁴ *Ibid.*, 408.

³⁵ *Ibid.*, 447.

kasnije prebačeni na Rab i u Italiju. Jedan dio je u dva transporta iz Splita odvedeno u njemačke logore, dok se oko 500 njih nakon kapitulacije Italije prebacilo na oslobođenu teritoriju i većina stupila u redove NOV-a”.³⁶ Hapšenje i progona Jevreja u drugim gradovima BiH, odvijao se po istom obrascu. U tadašnjem srezu Zenica, na primjer, živjelo je 196 Jevreja, većina njih je deportovana u ustaške logore smrti - muškarci u Jasenovac a žene i djeca u Staru Gradišku. Samo njih 13 je uspjelo pobjeći u prvcu Mostara i na taj način je, nakon prolaska kroz logore na hrvatskim otocima, te radne logore u Njemačkoj, uspjelo preživjeti njih 11³⁷.

Opseg progona Jevrejskog stanovništva u NDH, te intenzitet sa kojim se prišlo njegovom uništavanju, slikovito pokazuje Pavelićeva izjava data Hitleru u septembru 1942. godine u kojoj je ustaški poglavnik ustvrdio da je “židovsko pitanje u velikom dijelu Hrvatske praktički riješeno”³⁸.

4. Logori

Jevreji koji su deportovani iz Sarajeva i iz drugih gradova BiH transportovani su u razne logore u NDH, Srbiji, Njemačkoj i Poljskoj. U tim logorima podleglo je i najsvrepiji način ubijeno oko 9.000 sarajevskih Jevreja i 3.000 Jevreja iz ostalih gradova BiH.³⁹ U ovom radu obrađen je jedan broj logora u kojima su stradali Jevreji iz Bosne i Hercegovine, s akcentom na logore koji govore o zločinima nad djecom.

4. 1. Kruščica kod Viteza

Prva dva trasporta Jevreja, koji su odvedeni iz Sarajeva, septembra mjeseca 1941. otpremljni su u logor Kruščica kraj Viteza (oko 1000 muškaraca, žena i djece). Prvo su odvedeni na Čengić Vilu gdje su ih ustaše pretresle i opljačkale, a potom su stočnim vagonima transportovani prema Kruščici. Logor se sastojao od tri drvene barake, pokrivenе običnim daskama, okružene bodljikavom žicom. Žene i djeca su odvojeni od muškaraca i smješteni u posebne barake. Tamo su ostali u nehumanim uslovima do 28. septembra 1941, kada su muškarci preko 14. godina odvojeni i odvedeni u logor Jasenovac. Žene i djeca su dva dana kasnije odvedeni u logor u Loborgrad.⁴⁰

---

³⁶ *Ibid.*, 58.

³⁷ *Ibid.*, 336.

³⁸ E. Tauber, 51.

³⁹ S. Pinto, 507.

⁴⁰ *Ibid.*, 509-510.

4.2. **Lobor grad**⁴¹

Najveći broj zatočenika logora Lobor bile su Jevrejke sa djecom iz Sarajeva i gradova sjeverozapadne Hrvatske. Kada je riječ o srpskim zatočenicima (takođe majke sa djecom) većinom su poticali iz Bosne i Hercegovine. Prvi logoraši deportovani su u logor Lobor početkom oktobra 1941. Riječ je o oko 1.300 žena sa djecom pristiglih iz ustaškog logora Kruščica pokraj Viteza u srednjoj Bosni. U izvorima se pominje da je u prvom transportu pristiglo oko 370 Srpskinja sa djecom, a da su svi ostali logoraši pristigli iz Kruščice bile Jevrejke sa djecom. Živjeli su u prenatrpanom prostoru, mnogi bolesni od pjegavog tifusa koji su dobili već zbog loših uslova kojima su bili podvrgnuti u Sarajevu⁴². U decembru 1941. u logoru je bilo 1.700 žena i djece. Juna 1942. u logoru je bilo 1.025 zatočenika, od čega su 200 bila djeca. Nijemci su avgusta 1942. odlučili da zatočenice i djecu iz logora Lobor transportuju u četiri transporta u logor Aušvic gdje su po dolasku ubijeni u gasnim komorama⁴³. Tokom septembra i oktobra 1942. u logor su pristizale manje grupe Jevrejki koje su do kraja oktobra 1942. premještene u Jasenovac gde su ubijene.

4.3. **Đakovo**

Jedan dio zatočenica s djecom prebačen je u Đakovo. Njih oko 3.000 bili su smješteni u bivšem biskupskom mlinu, u jako lošim uslovima. Od 9. decembra 1941. do 27. juna 1942. u tom logoru umrlo je 569 zatočenica od pjegavog tifusa. U ljetu 1942. godine zatočenice logora Đakovo sa djecom su prebačene u logor Stara Gradiška, gdje su sve, zajedno sa djecom, ubijene⁴⁴.

4.4. **Jasenovac**

Kapacitet jasenovačkog logora iznosio je najviše 3.000- 4.000 zatočenika. Prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača izvršenih nad Jevrejima u BiH, kroz logor je, međutim, od septembra 1941. do kraja aprila 1945. prošlo najmanje 800.000 ljudi koji su većinom i ubijeni. "Događalo se da čitavi transporti koji su nekada brojali po više stotina

⁴¹ Logor se nalazio pored grada Lobor, na 40 minuta vožnje od Zagreba, današnja Krapinsko-zagorska županija.

⁴² *Ibid.*, 47.

⁴³ *Ibid.*, 53.

⁴⁴ *Ibid.*, 511.

ljudi, žena i djece, uopšte nisu ulazili u logor, već su odmah prebacivani preko rijeke Save u Gradinu, tamo ubijani maljevima i zatravani. Takođe, ljudi su ubijani i bacani u Savu, a ponekad žrtve su bile spaljivane u velikim pećima Ciglane ili Keramike”⁴⁵. U izjavama preživjelih logoraša predviđene su strašne činjenice o počinjenim zločinima, od podataka da su ljudskih leševa hemičari su pravili sapun, a od usirene krvi žrtava pravljen je životinjski ugalj koji je kasnije dostavljan u bolnicu i kojim su ljekari liječili crijevna oboljenja zatočenika⁴⁶. U logoru su zabilježene i ispovijesti zatočenika, koji su bili izolovani u grupi i izgladnjivani do te mjere da su jeli meso mrtvih logoraša⁴⁷. Zatočenici su obavljali teške radove, pravljenje nasipa na rijeci Savi, sječa šume itd. Redovno su bili podvrgavani najsvirepijim oblicima mučenja i ubistava.

4.5. Ciglana, Jasenovac

Logor Stara Gradiška bio je dio logora Jasenovac, osnovan u bivšoj kaznioni. Uprava logora u Jasenovcu i Staroj Gradišci bila je ista. U Gradišci je postojala i tzv. “Kula” zgrada, gdje su ljudi natrpavani tako da gotovo nisu mogli ni stajati i onda su vrata zatvarana i zatočenici ostavljeni da stojeći pomru od gladi. U Kuli je postojala i gasna komora u kojoj su plinom ubijani zatočenici, naročito žene i djeca. Među njima su bile i Jevrejke sa djecom koje su u Gradišku dovedene iz logora Đakovo. U toj je komori je jednom prilikom ubijeno 800 žena i djece⁴⁸.

4.6. Sajmište

Jevrejski logora na Sajmištu⁴⁹ osnovan je decembra 1941. od strane nacističke Njemačke, a bio je smješten na lijevoj obali Save, prekoputa “starog” Beograda: Jevrejski logor na Sajmištu (takode poznat kao Jevrejski logor Zemun- *Judenlager Semlin*) bio je jedan od prvih koncentracionih logora u Evropi, namjenski izgrađen za internaciju Jevreja. Najveći dio Jevreja ubijen je u onome što će biti

---

⁴⁵ *Ibid.*, 512.

⁴⁶ *Ibid.*, 513.

⁴⁷ *Ibid.*, 514.

⁴⁸ *Ibid.*, 516.

⁴⁹ Poslije podjele Jugoslavije, rijeka Sava je postala državna granica koja je razdvajala okupiranu Srbiju i novonastalu Nezavisnu Državu Hrvatsku. Lijeva obala rijeke, naspram Beograda, bila je, bar formalno, dio Hrvatske, a Sajmište je označavalo njenu najistočniju tačku. Pošto su nacističke vlasti željele da zadrže direktnu kontrolu nad granicom (posebno zbog blizine srpskoj prestonici), obala rijeke na hrvatskoj strani je ostala, najvećim dijelom, pod vlašću njemačke vojne komande u Zemunu (*Semlin*).

preteča gasnih komora: u proljeće 1942., iz Berlina je u Beograd dopremljen gasni kamion marke Saurer. Ovaj kamion, za koji je u nacističkim dokumentima korišten eufemizam “vozilo za uništavanje vaški” (*Entlausungswagen*), bio je ustvari kamion čiji je auspuh bio prepravljen tako da su izduvni gasovi iz motora preusmjereni u hermetički zatvoren tovarni odeljak kamiona. Vožnja u trajanju od 10-15 minuta bila je dovoljna da ubije 100 ljudi, zaključanih u vozilu. Ova vrsta gasnog kamiona korištena je u nacistickom programu “eutanazije”, tokom 1940., u kojem je stradalo desetine hiljada invalida i mentalno oboljelih. Krajem 1941. i početkom 1942. godine, isto vozilo testirano je kao metod za “konačno resenje jevrejskog pitanja”.⁵⁰ Između marta i maja 1942., svi jevrejski zatvorenici na Sajmištu - oko 6.280 žena i djece - ubijeni su trovanjem ugljen-monoksidom, a potom sahranjeni u masovnoj grobnici u Jajincima.⁵¹ “Čim je gasni kamion obavio svoju smrtonosnu misiju i vraćen u Berlin, Srbija je proglašena za ‘Judenrein’ - “očišćenu od Jevreja”⁵². Srbija je tako postala druga okupirana teritorija u Evropi (prva je bila Estonija) koja je formalno proglašena za “očišćenu od Jevreja”, njih 16.000, a prva van sovjetskih zemalja u kojoj je izvršeno masovno i sistematsko ubijanje Jevrejskog stanovništva”⁵³. Kroz ovaj logor od maja do decembra 1942. prošlo je 14.000 logoraša sa područja NDH- većinom Srba sa Kozare, ali je bilo i Bošnjaka, Hrvata i Jevreja. U jesen 1943. godine, nakon kapitulacije Italije, zarobljenici koji su bili pod italijanskom okupacijom takođe su prebačeni u ovaj logor, među njima i oko 120 bosanskohercegovačkih Jevreja uhapšenih nakon njemačkog preuzimanja Splita. Oni su dovedeni na Sajmište 27. oktobra 1943. i strijeljani u Jajincima tri mjeseca kasnije⁵⁴. Situacija u ostalom dijelu Srbije bila je slična. Jevreji Srbije, kao i jevrejske izbjeglice iz susjednih zemalja koje su našle utočište u Srbiji, stradali su “munjevitom brzinom”⁵⁵.

⁵⁰ Jovan Bayford, *Holokaust u okupiranoj Srbiji, Jevrejski logor na beogradskom sajmištu, Istorija i sećanje*, <https://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/holokaust-u-srbiji.php> (10.01.2020.) Vidjeti šire: The development and production of the Nazi gas van, u Christopher R. Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London: Holms & Meier, 1985, 57-67.

⁵¹ Nakon ubijanja Jevreja, ovaj logor je prvenstveno korišten za zatočavanje “partizanskih pobunjenika”. Između maja 1942. i jula 1944., 31.972 zatočenika je prošlo kroz logor, kada je formalno napušten. Velika većina zatočenika bili su Srbi, uglavnom iz Hrvatske i Bosne, ali bilo je i Hrvata, Bošnjaka, Grka, Albanaca i Jevreja. *Ibidem*.

⁵² Ženi Lebl, *Do ‘Konačnog rešenja’: Jevreji u Beogradu, 1521-1942*, Čigoja, Beograd, 2001, 332.

⁵³ Jovan Bayford, *Holokaust u okupiranoj Srbiji, Jevrejski logor na beogradskom sajmištu, Istorija i sećanje*, <https://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/holokaust-u-srbiji.php> (10.01.2020.)

⁵⁴ J. Bayford, *ibid.*

⁵⁵ Najzloglasniji koncentracioni logori osnovani u Srbiji bili su u Šapcu, Topovske šume na Voždovcu, Banjica, Sajmište. “Sistematsko uništenje Jevreja u okupiranoj Srbiji odvijalo se u dve faze. U prvoj, koja je trajala od jula do novembra 1941., u okviru mera odmazde (*Geiselmordpolitik*)

4.7. Banjica

Logor Banjica u Beogradu osnovan je jula 1941., a likvidiran koncem septembra 1944., mjesec dana prije povlačenja Nijemaca iz Beograda. Na sastanku srpskih policajaca i gestapovaca, juna 1941. godine, riješeno je da se u kasarni bivše jugoslavenske vojske na periferiji grada izvrše radovi na njenom pretvaranju u koncentracioni logor. Prvi zatvorenici dovedeni su već 9. jula 1941. U srpskom dijelu logora su bili samo srpski policajci, dok su u manjem, njemačkom dijelu, upravljali gestapovci. Njemački i srpski dijelovi logora bili su potpuno odvojeni. Zatvorenike su čuvale jake straže: "Na kupolama su postavljeni mitraljezi i reflektori. S njih su danju i noću osmatrale dvostrukе straže - po jedan esesovac i jedan žandar Specijalne policije. Kasnije, kad je ta policija stekla veće povjerenje okupatora, njemačke straže su povučene".⁵⁶ Njemačka i srpska policija počele su krajem 1943. uništavati dokumentaciju, iskapati i spaljivati leševe strijeljanih, tako da se pouzdano ne zna koliko je bilo žrtava, niti koliko je od njih bilo Jevreja, a koliko Srba i ostalih⁵⁷. Jevrejske porodice iz Zvornika su mahom svi odvedeni u logor Banjica, gdje su na zvijerski način ubijeni⁵⁸. Na hiljade ljudi sa Banjice je deportovano u druge logore širom Evrope. Jedno se sigurno zna: nitko od Jevreja nije izišao živ sa Banjice...⁵⁹ Ubijani su, kao i ostali zatočenici i u dvorištu logora, strijeljani u selu Jajinci ispod Avale, na Jevrejskom i Centralnom groblju u Beogradu. Strijeljanja su zajedno vršili Gestapo, Specijalna policija i Srpska državna straža. Grobari beogradskih groblja sjećaju se: "Gestapovci i agenti Specijalne policije izvlačili su iz blindiranih automobila žene jednu po jednu. Dvojica bi svaku držali za ruke, a treći, kad bi je priveli do ivice rake, pucao je u glavu i onda bi je gurnuli u nju". U toku 1942. do septembra 1944. u logor na Banjici dovedeni su Jevreji koji su se sklonili u neka sela Srbije, ali su ih uhvatili ljetićevcii, nedjećevcii i četnici i predali Njemicima, jer su za svakog Jevreja dobijali novčanu nagradu. U svojom iskazu datom poslije rata jedna od preživjelih Jevrejki je izjavila: "Četnici Draže Mihailovića u tom kraju gonili su

---

koje su sprovodile snage Vermahta, streljani su Jevreji, muškarci. U drugoj fazi, između decembra 1941. i maja 1942., žene i deca su internirani u logor na Sajmištu (*Semlin Judenlager*) u Beogradu gde su ubijeni gušenjem izduvnim gasovima u pokretnom kamionu - gasnoj komori". Vidjeti šire: Jovan Bayford, *Holokaust u okupiranoj Srbiji*, <https://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/holokaust-u-srbiji.php>

⁵⁶ Iz samo djelomično sačuvane dokumentacije srpskog dijela logora vidi se da je evidentirano 23.697 osoba, a strijeljano 3.489., Intervju Jovan Bayford, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bajford-srpski-kolaboracionisti-doprineli-holokaustu-10-12-2015> (10.01.2020)

⁵⁷ Intervju Jovan Bayford, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bajford-srpski-kolaboracionisti-doprineli-holokaustu-10-12-2015> (10.01.2020)

⁵⁸ S. Pinto, 444.

⁵⁹ Vidjeti šire: *Logor Banjica/Logoraši*, ur. Dr.Branka prpa, Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Jevreje bez milosti, naročito četnički odredi koji su dolazili sa Ravne Gore (Glavni stožer Draže Mihailovića) od kojih smo se morali kriti kao od Nemaca. Poznato mi je da su ti četnici ubili na najgrozniјi način nekoliko jevrejskih porodica u tom kraju”.⁶⁰ Jedini preživjeli Jevreji u Srbiji su oni koji su ostali neotkriveni u zabačenim srpskim selima kod seljana koji su ih sakrivali.

4.8. Talijanski logori

U talijanske logore deportovani su Jevreji iz Sarajeva, koji su jedno vrijeme utočište našli u Mostaru. Potom su ih 20. novembra 1942, Talijani internirali prvo na Jelsu a zatim na Hvar i Rab. Na Jelsi i Hvaru postupak prema njima je po iskazu svjedoka bio podnošljiv, dok su na Rabu bili izloženi prisilnom radu, zlostavljanju i izgladnjivanju. Nakon kapitulacije Italije, dio njih je se prebacio na oslobođenu teritoriju, a više stotina je ostalo u Splitu⁶¹. Njih su Nijemci, nakon što su zauzeli Split u jesen 1943. deportovali u njemačke logore, odakle se niko nije vratio⁶².

4.9. Auschwitz

Bosansko-hercegovački Jevreji, posebno žene i djeca koji su iz logora Kruščica kod Viteza prebačeni u Loborgrad, kao i posljednja dva transporta Jevreja iz Sarajeva iz avgusta 1942.godine, okončali su u ovom logoru smrti⁶³. Kada su ova dva zadnja transporta sarajevskih Jevreja došli do Zlatara, tamo su im priključene žene i djeca iz Loborgrada, tako da je u transportu bilo 5.000 Jevreja, muškaraca, žena i djece. Ovom transportu je priključeno i 3.000 Jevreja iz Osijeka i okoline, tako da je transport broao ukupno oko 8.000 zatočenika. Nakon dolaska u Auschwitz, SS-ovci su izdvojili 70 muškaraca koje su smatrali sposobnim za rad. Izdvojeni logoraši su kasnije saznali da je čitav transport odveden izravno u plinske komore i njihovi leševi spaljeni u krematorijumima.⁶⁴ Od nekoliko hiljada sarajevskih Jevreja koji su odvedeni u ovaj logor, poznat po najsurovijim mučenjima i medicinskim eksperimentima, preživjela su samo dvojica logoraša - iz grupe od 70 muškaraca koji su prilikom “selekcije” bili odvojeni za prisilni rad.

⁶⁰ Intervju Jovan Bayford, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bajford-srpski-kolaboracionisti-doprineli-holokaustu-10-12-2015>

⁶¹ *Ibid.*, 519-520.

⁶² *Ibid.*, 520.

⁶³ S. Pinto, 517.

⁶⁴ *Ibidem*.

5. Zaključak

Tužni bilans stradanja Jevreja u Njemačkoj i okupiranim dijelovima Evrope iznosi oko 6 miliona osoba, od toga 1 milion djece. Djeca su bila posebno ranjiva kategorija, budući da su generalno smatrana “neproduktivnima”, pa nisu bila korištena ni za prisilni rad, niti su imali šansu za preživljavanje prilikom “selekcije”. U pravilu su odmah bili upućivani u logore smrti ili korišteni za medicinske eksperimente, što je sistematski bio slučaj blizanaca. Jevrejska djeca tako su bila prvim žrtvama nacista i njihovih kolaboracionista. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, samo sa područja Sarajeva stradalo je 1.308 jevrejske djece, što nije konačan broj⁶⁵. Sa područja tadašnjeg sreza Zenica stradalo je 196 Jevreja, od čega 1/3 djece⁶⁶. Naša prošlost i naša budućnost, obavezuju nas da čuvamo sjećanje na njih kako bi se njihovo stradanje dostoјno obilježilo. Ni danas, na našim školama, stratištima, ne postoji niti jedno obilježje, niti jedna ispričana priča ove djece.

---

⁶⁵ Istraživanje autorice ovog rada prema izvornim spiskovima žrtava “Popis jevrejskih žrtava iz grada Sarajeva odvedenih i ubijenih u logorima za vreme od 1941-1943.godine”, S. Pinto, 64-308., sa poimeničnim spiskovima žrtava, izneseno u referatu *Stradanje djece u Holokaustu*, Tribina “Sjećanje na žrtve Holokausta”, Univerzitet u Sarajevu, 3. februara 2016.

⁶⁶ Istraživanje autorice ovog rada, prema izvornim spiskovima žrtava, “Srez Zenica “, *Ibid.* 336-346.

THE SUFFERING OF THE JEWS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE HOLOCAUST

Summary

Not much is said about this topic, almost nothing, and neither in the school books nor in the whole history of Bosnia and Herzegovina. Even bigger reservation is made in regards to the responsibility for the committed crimes. It is commonly accepted that the Holocaust was committed by someone else in some other state. When Holocaust is mentioned in Bosnia and Herzegovina or spoken about, it is commonly referred to the Auschwitz, Germany or Jasenovac. Based on the original files and publications of the relevant authors, this article examines some of the key aspects of the committed Holocaust on Jews from Bosnia and Herzegovina, especially children, from the process of dehumanization, adoption of the legal framework which provided the opportunity for the crimes, to camps they went through and finally, found the places of their execution.

Keywords: Jews, Holocaust, Bosnia and Herzegovina, Nezavisna država Hrvatska, Jasenovac, Kruščica, Lobograd, Auschwitz.